

Presenting *The Seeker's Guide to the Rulings of Religion*: Replies to Inquiries by Abu Taleb Qayeni

Hamidreza Royaei¹

Maryam Hoseinaei²

Received: 30/12/2024

Accepted: 10/3/2025

Introduction

Manuscripts and handwritten documents from past generations hold significant scientific, artistic, and cultural heritage value. These works play a crucial role in transmitting the scientific achievements and experiences of previous civilizations. Therefore, identifying, introducing, and preserving manuscripts is an essential and unavoidable task. The UNESCO Memory of the World Programme, established in 1992, aims to compile a list of archives and libraries that are at risk of damage or destruction. Given this context, conducting case studies on manuscripts from various perspectives, particularly in terms of preserving civilizational heritage, is necessary. This article, emphasizing the importance of such studies, examines the content of the manuscript 'The Seeker's Guide to the Rulings of Religion'.

The manuscript 'The Seeker's Guide to the Rulings of Religion', authored by Abu Taleb Qayeni (1230 AH – 1293 AH), belongs to the category of Ajwibah (collections of legal questions and answers). These Ajwibah consist of a compilation of religious queries and responses, systematically organized under the titles of Questions and Answers or Ajwibat al-Masā'il. Abu Taleb Qayeni was a prominent 13th-century AH jurist with numerous works in the field of Islamic jurisprudence and other religious sciences such as Dirāyah (narration analysis) and Rijāl (biographical evaluation of narrators). Due to his extensive knowledge of Islamic and legal sciences, he employed rational arguments and scriptural evidence from the Qur'an and the sayings of Shi'a Imams to address religious inquiries.

From a content perspective, 'The Seeker's Guide to the Rulings of Religion' falls within the category of Ajwibah manuscripts. Historically, after the demise of the Prophet Muhammad (PBUH), Shi'a Imams were entrusted with the responsibility of

1. Lecturer, Department of Information Science and Knowledge Studies, University of Birjand (Corresponding Author). Email: hamid.royaei@birjand.ac.ir

2. Expert at the Center for Revival and Preservation of Written Heritage, University of Birjand. Email: m.hoseinaei@birjand.ac.ir

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

answering religious inquiries and resolving ambiguities. Following the Imams, this duty was carried out by the deputies of the Hidden Imam (Mahdi). After the passing of the last deputy, Shi'a scholars and jurists assumed this critical role. Over time, the questions and answers posed to scholars in different periods were compiled into treatises, forming the tradition of Ajwibah-writing, which has continued throughout Iranian history.

The primary objective of this research is to analyze the structural and content-related aspects of 'The Seeker's Guide to the Rulings of Religion' and to elucidate its role within Islamic culture and civilization.

Research Methodology

This study employs a descriptive-analytical approach.

Findings

The treatise 'The Seeker's Guide to the Rulings of Religion' shares structural and formal similarities with other Ajwibah compilations authored by scholars, containing numerous religious and social inquiries. The most prominent topics covered in this manuscript include Islamic legal rulings, economic issues, endowments, legal matters, and social affairs. The manuscript provides valuable insights into the religious beliefs, way of life, and socio-economic characteristics of the Qā'ināt region.

The functional significance of this Ajwibah can be summarized as follows:

- Understanding the local history and socio-cultural characteristics of Qaenat and the lifestyle of its inhabitants.
- Recognizing the scholarly position of Abu Taleb Qayeni.
- Preserving and promoting the written heritage of Shi'ism.

Studies on Ajwibah in general, and this particular Ajwibah specifically, reveal that these works served as a means to address topics not extensively covered in the juristic treatises of Mujtahids. Consequently, Ajwibah have contributed to the dynamism of Islamic legal discussions.

Discussion and Conclusion

In terms of objectives and findings, this article aligns with the work of Alizadeh Birjandi and colleagues, titled *The Function of Shi'a Scholars' Ajwibah in the Social History Studies of Iran*, which highlights the importance of Ajwibah and their various roles in historical and civilizational studies. However, Alizadeh Birjandi and colleagues specifically emphasize the significance of Ajwibah in social history studies, particularly in local historical research.

Keywords: Ajwibah (Question-and-Answer Treatises), Religious Sciences, Abu Taleb Qayeni, 'The Seeker's Guide to the Rulings of Religion'

References

- Abazari, A. (2011). *Tabarnamah-ye hozeh va rohaniyat az sadr-e Islam ta Pahlavi-ye avval* [Genealogy of the clergy and religious scholars from the early Islamic period to the first Pahlavi dynasty]. Tehran: Salman Farsi. [In Persian]
- Abbaslou, S. (2013). *Jaygah-e ajwibah -ha-ye olama-ye Qaynat dar tadvin-e tarikh-e ejtemai-ye mantaqeh (Asr-e Qajar)* [The position of the answers of Qainat scholars in the compilation of the social history of the region (Qajar era)] (Unpublished master's thesis), Al-Zahra University, Iran.
- Algar, H. (1990). *Din va dolat dar Iran* [Religion and state in Iran] (translated by A. Sari). Tehran: Toos Publications. [In Persian]
- Alizadeh Birjandi, Z., Abbasloo, S., & Elahizadeh, M. H. (2013). Jaygah-e Ajwibah-ha-ye olama-ye Birjand dar motale'at-e tarikh-e mahalli [The significance of the responses of the scholars of Birjand in local history studies]. *Quarterly Journal of Social and Cultural Studies of Khorasan*, 4(7), 29-52. [In Persian]
- Alizadeh Birjandi, Z., Abbasloo, S., & Elahizadeh, M. H. (2013). Karkard-e ajvabeh-ha-ye olama-ye Shi'i dar motale'at-e tarikh-e ejtemai-ye Iran [The function of the responses of Shiite scholars in social history studies of Iran]. *Journal of Islamic History Research*, 3(11), 75-102. [In Persian]
- Asili, S. (2010). Barnamah-ye hafezeh-ye jahani va naghsh-e an dar hefz-e miras-e mostanad [The role of the World Memory Program in preserving documentary heritage]. *Library and Information Science Research*, 44(2), 143-159. [In Persian]
- Ayati, M. H. (1948). *Baharestan, dar tarikh va tarjomah-ye rjal-e Qaynat va Qahestan* [Baharestan: In the history and biographies of the figures of Qaynat and Qahestan]. Tehran: Sharekat Sahami Chap. [In Persian]
- Azizyian, M. (2019). Bazkhani-ye zistnameh-ye Seyyed Abutaleb Qayeni: ghatl ya vafat? [Revisiting the biography of Seyyed Abu Talib Qayeni: Murder or death?] *Journal of Islamic History*, 80, 173-202. [In Persian]
- Dehkhoda, A. A. (1998). *Loghatnameh-ye Dehkhoda* [Dehkhoda dictionary]. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
- Esfahani, A. H. (1865). *Zakhire al-ebad le-yawm al-ma'ad dar so'al va javab-eh ammeh al-balva* [The treasure of the servants for the day of resurrection in questions and answers of the common people]. Lithographic edition No. 15941 at the library of the Astan Quds Razavi. Najaf: Matba'at Murtazaviyah. [In Persian]
- Fazel Qayeni Najafi, A. (2007). *Setaregan-e forouzan dar shenakht-e olama-ye Qaynat va Qahestan* [Bright stars in recognizing the scholars of Qaynat and Qahestan]. Qom: Al-Fazel Publications. [In Persian]

- Jalili, H., & Ghouth, K. (2020). Tahqiqi bar shenasa'i-ye hakemiyat-haye shar' dar Qohestan (Khorasan-e Jonoubi-ye f'eli) az sal 1284 Qamari ta 1366 Qamari [A study of the identification of religious authorities in Qahestan (present-day South Khorasan) from 1284 AH to 1366 AH]. *Journal of New Achievements in Human Sciences*, 3(26), 16-53. [In Persian]
- Modarres, M. A. (1990). *Reyhaneh al-adab fi tarajom-e ma'roofin bel-konieh va laqab* [The Fragrance of literature in the biographies of those known by their epithets and titles] (Vol. 1). Tehran: Khayyam Publications. [In Persian]
- Qayeni, A. T. (n.d.). *Vasila al-Sa'ilin fi Ahkam al-Din*. Manuscript No. 1979474 at the National Library and Archives of the Islamic Republic of Iran. [In Persian]
- Sadeqzadeh Veyghani, A., & Najaf Gholi Nejad, A. (2011). Naghsh-e noskhe-ha-ye khatti dar goft-o-gu-ye tamaddon-ha ba mehvariyat-e barnamah-ye Hafezeh-ye Jahani [The role of manuscript versions in intercultural dialogue with a focus on the World Memory Program]. *Library and Information Science*, 14(2), 8-15. [In Persian]
- Saeedzadeh, M. (1990). *Bozorgan-e Qa'en* [The great ones of Qaen]. (Vol. 1). Qom: Ahl al-Bayt Publications. [In Persian]
- Safari Agh Qaleh, A. (2011). *Noskheh shenakht: Pajooeshnameh-ye noskheh shenasi-ye noskh-e khatti-ye Farsi* [Manuscript studies: A research journal on Persian manuscript codicology]. Tehran: The Written Heritage Research Center. [In Persian]
- Sharabiani, M. B. F. (1863). *Resaleh-ye so'al va javab* [Treatise of questions and answers]. Lithographic edition No. 17472, at the library of the Astan Quds Razavi. (Location unknown). [In Persian]
- Shariat Esfahani, F. T. M. J. (1920). *Noskhe-ye khatti-ye so'al va javab mosamma be al-vasileh* [Handwritten version of questions and answers entitled 'Al-Waseelah']. Lithographic edition No. 36767 at the library of the Astan Quds Razavi. (Location unknown). [In Persian]

مقاله‌ی علمی - ترویجی

معرفی نسخه‌ی «وسیله‌السائلین»: اجوبه‌ای از ابوطالب قائنی

حمیدرضا رویایی^۱

مریم حسینیایی^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۰

مشاهده‌ی مقاله‌ی منتشر شده: دوره‌ی ۱۹، شماره‌ی ۱

http://www.farhangekhorasan.ir/article_217028.html

چکیده

نسخ خطی بخش مهمی از تاریخ کتاب و کتابداری پیش از صنعت چاپ را به خود اختصاص داده‌اند و حامل اطلاعات ارزشمندی از تاریخ علم هستند. این آثار همچون چراغ راهی برای محققان و اندیشمندان علوم مختلف در تولید آثار علمی جدید به شمار می‌آیند. جستار حاضر با هدف معرفی نسخه‌ی خطی «وسیله‌السائلین فی احکام‌الدین» نگاشته شده است. «وسیله‌السائلین» یکی از آثار مهم و شناخته شده در تاریخ فقهات و علوم اسلامی است که توسط ابوطالب قائنی نگارش یافته است. ابوطالب قائنی - از علمای قرن ۱۳ق - از نخستین اندیشه‌ورزان شیعی است که در مسائل مختلف فقهی و اصولی صاحب‌نظر و متخصص بوده است. او در «وسیله‌السائلین»، در قالب سوال و جواب، به مسائل مختلف دینی و شرعی پرداخته است؛ بنابراین، این اثر، از نظر ویژگی‌های ساختاری و محتوایی، در حیطه‌ی اجوبه‌های فقها جای می‌گیرد که در آن موضوعات مختلفی مانند عبادات (نماز، روزه، زکات، حج)؛ معاملات (خرید و فروش، اجاره، وصیت)؛ و مسائل اجتماعی (ازدواج، طلاق، ارث) مطرح شده‌اند. این اثر به دلیل

hamid.royaei@birjand.ac.ir

۱. مربی گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه بیرجند، نویسنده مسؤو

m.hoseinaei@birjand.ac.ir

۲. کارشناس مرکز احیا و حفظ میراث مکتوب دانشگاه بیرجند

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

جامعیت و دقت در بیان مسائل فقهی و تطابق آن با اصول شیعی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. براین اساس مقاله‌ی حاضر درصدد تبیین ویژگی‌های صوری و محتوایی و کارکردهای این نسخه به شیوه‌ی توصیفی - تحلیلی است. نتایج حاصل از این پژوهش نشانگر اهمیت «وسیله‌السائلین» و سهم آن در حفظ و اشاعه‌ی میراث مکتوب شیعه، آشنایی با تاریخ محلی و ویژگی‌های اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی جامعه‌ی قاینات در روزگار تدوین این کتاب است.

واژه‌های کلیدی: ابوطالب قاینی، اجوبه‌نویسی، نسخ خطی، وسیله‌السائلین.

مقدمه

نسخ خطی - دست‌نوشته‌های برجای‌مانده از گذشتگان - مجموعه‌های ارزشمند برجای‌مانده از دانشمندان و علمای ایرانی هستند که حفظ و پاسبانی از این میراث مکتوب از یک سو به شناخت فرهنگ، ادب و تاریخ علوم مختلف کمک می‌نماید و از سوی دیگر انتقال این «گنجینه‌ی عظیم بشری» را به نسل‌های بعد ممکن می‌سازد؛ نسخ خطی از دو جنبه ارزشمند هستند: یکی ارزش علمی و دیگری ارزش فرهنگی آن. نسخه‌های خطی به عنوان منابع تحقیقی در تاریخ علم، ادبیات، دین و فرهنگ، از منابع شناخت و آگاهی محسوب می‌شوند که موارث فکری و تمدنی را در خود جای داده‌اند (صادق‌زاده و ایقانی و قلی‌نژاد، ۱۳۹۰: ۲-۶)؛ بنابراین گردآوری و حفاظت از نسخ خطی امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است. برنامه‌ی حافظه‌ی جهانی که سازمان یونسکو در ۱۹۹۲م اقدام به ایجاد آن نمود، درصدد گردآوری فهرستی از آرشیوها و کتابخانه‌هایی است که در معرض خطر و آسیب باشند. برنامه‌ی حافظه‌ی جهانی و اقداماتی ازین دست نشانگر توجه مجامع فرهنگی جهانی به اهمیت میراث مکتوب و حفاظت از آن است (اصیلی، ۱۳۸۹: ۱۵۶). با توجه به آنچه گفته شد، انجام مطالعات موردی در زمینه‌ی نسخ خطی، به‌ویژه نسخ خطی مربوط به میراث تشیع، از جنبه‌های گوناگون حائز اهمیت است. مقاله‌ی حاضر در راستای اهمیت این‌گونه مطالعات به بررسی محتوای نسخه‌ی خطی «وسیله‌السائلین فی احکام‌الدین» پرداخته است.

نسخه‌ی خطی «وسیله‌السائلین فی احکام‌الدین» از ابوطالب قاینی، از فقهای سده‌ی سیزدهم، است. وی تألیفات و آثار متعددی در حوزه‌ی اصول فقه و دانش‌های مذهبی نظیر فقه، درایه،

رجال و نسخ دارد و به دلیل تسلطی که بر علوم اسلامی و فقهی داشت، در جواب‌گویی به سوالات همواره از استدلال‌های عقلی و دلایل شرعی مستند به آیات قرآن و روایات معصومین (ع) بهره می‌برد. قائنی همواره به پیروی از مکتب اهل بیت (ع) سفارش می‌نمود و در آثار خود بر صحت‌سنجی احادیث و روایات تأکید می‌ورزید. نسخه‌هایی از آثار وی در مراکز آرشیوی و برخی مدارس علوم دینی و یا نزد برخی از رجال قاینات موجود است. شرح احوال قائنی در کتب رجالی و برخی منابع تاریخی محلی ذکر شده، اما بررسی آثار وی مورد غفلت قرار گرفته است؛ لذا مقاله‌ی حاضر ضمن بیان اهمیت نسخ خطی و جایگاه آن‌ها در فرهنگ و تمدن اسلامی، به بررسی اجوبه‌ی ابوطالب قائنی پرداخته است. براین اساس، پاسخ به سوالات ذیل مدنظر قرار گرفته است:

- «وسیله‌السائلین» از نظر صوری و محتوایی چه ویژگی‌هایی دارد؟

- جایگاه نسخه‌ی «وسیله‌السائلین» از منظر کارکردی چیست؟

پیشینه‌ی پژوهش

بررسی پیشینه‌ی پژوهش نشان می‌دهد که تحقیقات انجام شده در مورد سید ابوطالب قائنی بیشتر معطوف به شرح احوال و ذکر آثار اوست. عزیزیان در «بازخوانی زیست‌نامه سید ابوطالب قائنی: قتل یا وفات؟» چگونگی و چرایی وفات قائنی را بررسی کرده است. کرباسی در «سرگذشت خودنوشت ابوطالب قائنی» زندگی‌نامه‌ی خودنوشت قائنی را براساس نسخه‌ی مدرس‌هی جعفریه‌ی زهان قاین آورده است. جلیلی و غوث در مقاله‌ی «تحقیقی بر شناسایی حاکمیت‌های شرع در قهستان» به معرفی جایگاه علمای قاینات، مانند ابوطالب قائنی، پرداخته‌اند. علیزاده بیرجندی و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله‌ی «کارکرد اجوبه‌های علمای شیعی در مطالعات تاریخ اجتماعی ایران» ضمن بررسی اهمیت اجوبه‌ها، از کارکردهای آن در مطالعات تاریخ اجتماعی سخن گفته‌اند؛ از این رو خلاء مطالعاتی در بررسی نسخ و محتوای آثار ابوطالب قائنی ضرورت مطالعات موردی درباره‌ی آثار او را آشکار می‌سازد.

اجوبه‌نویسی، پیشینه و دلایل اهمیت آن

اجوبه‌ها مجموعه‌ای از پرسش‌ها و پاسخ‌های فقهی هستند که با عنوان سوال و جواب یا اجوبه‌المسائل یا جواب‌المسائل گردآوری و تنظیم شده‌اند. پیشینه‌ی این آثار که بخش قابل توجهی از معارف اسلامی و فرهنگ شیعی را در خود جای داده‌اند، به دوران حیات پیامبر (ص) و ائمه (ع) بازمی‌گردد؛ چنانکه بسیاری از روایات صادره از ائمه در پاسخ به پرسش‌هایی بوده است که از جانب شاگردانشان، مردم عادی و یا پیروان سایر ادیان مطرح شده است. در ابتدا، پرسش و پاسخ فقهی به شیوه‌ی شفاهی رواج داشته است؛ با گسترش مرزهای جهان اسلام، مسلمانانی که به ائمه دسترسی نداشتند، به صورت مکتوب سوال خود را بیان و پاسخ آن را دریافت می‌کردند. در دوره‌ی غیبت صغری، نیز نواب اربعه و وکلای آن‌ها پاسخگوی سوالات شرعی بودند. با آغاز غیبت کبری تشیع وارد مرحله‌ی جدیدی شد. از این پس، شیعیان بدون ارتباط مستقیم با امام و نایبان باید به مباحث جدید فقهی رسیدگی می‌کردند؛ بنابراین، فقها و علما این سنت را ادامه دادند که تا امروز نیز بر جای مانده است.

در باب اهمیت اجوبه‌نویسی دلایل بسیاری مطرح شده است که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

- پی بردن به مسائل و مباحث جدید در هر دوره‌ی زمانی؛
- آگاهی از وضعیت سیاسی و اجتماعی هر دوره و دست یافتن به اطلاعاتی درباره‌ی شخصیت‌های فکری و سیاسی مطرح‌کننده‌ی سوالات و پاسخ‌ها؛
- بیان آسان اصول فقه که امکان فهم و کاربرد آن را برای عموم مسلمانان فراهم می‌سازد؛
- پرداختن به مسائل مختلف فقهی؛ به گونه‌ای که راهگشای علما در برخی مباحث در دوره‌های بعد باشد (عباسلو، ۱۳۹۲: ۳۹ - ۴۳).

شرح احوال ابوطالب قائنی

سید ابوطالب قائنی، در ۱۲۳۰ ق در قاین به دنیا آمد. مقدمات علوم اسلامی را در قاین فراگرفت؛ سپس برای تکمیل مدارج عالی‌ی علم به مشهد رفت و از محضر اساتیدی چون آیت‌الله محمدرحیم بروجردی و آیت‌الله محمد رضوی بهره برد و موفق به اخذ اجازه‌ی اجتهاد از سوی آنان شد. مطابق سنت حوزه‌های علمیه شرق کشور، که هر طلبه‌ی مشتاق به تکمیل علوم دینی

از آنجا رهسپار اصفهان و نجف می‌شد، سید ابوطالب به این دو شهر سفر کرد. با توجه به نگارش *الإعتقادات* در مشهد در ۱۲۶۱ق و *الفوائد الغرویه* در نجف در ۱۲۶۸ق، قائنی در فاصله‌ی این سال‌ها در دو شهر اصفهان و نجف اقامت داشته است. سید ابوطالب در سال‌های اقامت در نجف اشرف در درس اساتید آن حوزه، به‌ویژه شیخ محسن خنفر (د. ۱۲۷۱ق) شرکت می‌کرد و از وی اجازه‌ی اجتهاد نیز دریافت نمود. پس از بازگشت از عتبات عالیات در مشهد سکنا گزید و به تدریس و تصنیف آثار مختلف پرداخت. پس از مدتی، رهسپار قاین شد و در دوران اقامتش در قاین اوقات خود را صرف نگارش، تصنیف و تدریس نمود (جلیلی و غوث، ۱۳۹۹: ۱۶؛ عزیزیان، ۱۳۹۸: ۱۷۶-۱۷۹؛ فاضل قاینی نجفی، ۱۳۸۶: ۲۰-۲۱).

آیتی در کتاب *بهارستان* به شرح احوال ابوطالب قائنی پرداخته و او را با صفاتی چون اکمل، برهان‌المحققین، سلطان‌المدققین^۱، حامی شیعه و مروج مذهب ستوده است. وی، پس از اشاراتی گذرا، به محیط تربیتی ابوطالب قائنی اشاره کرده و از ریاست مطلقه و عظمت او در نواحی بیرجند و قائنات سخن گفته است. آیتی بیان کرده که اجرای حدود نیز توسط او صورت می‌گرفته است، چنان که به فتوای او چند نفر را امیر علم خان، حاکم وقت، گردن زد (آیتی، ۱۳۲۷: ۳۰۰ - ۳۰۱). صاحب *ریحانه الادب*، در شرح زندگی ابوطالب قائنی، از او به عنوان عالم جلیل، فقیه خبیر، رجالی متبحر و نافذالحکم در بلاد خراسان یاد کرده است (مدرس، ۱۳۶۹، ج ۴: ۴۲۸).

بسیاری از علما و مشاهیر ولایت قائنات در سده‌های ۱۳ و ۱۴ق، مانند شیخ محمدباقرگازاری بیرجندی (د. ۱۳۵۲ق)، ملا محمد بن ملا عبدالحسین قاینی، نجف بن علی‌اکبر بیرجندی و محمدحسین قاینی کاخکی از شاگردان او بودند. سرانجام، قائنی در ششم شوال ۱۲۹۳ق در مسیر سفر حج در کراچی درگذشت و در همانجا مدفون گردید (عزیزیان، ۱۳۹۸: ۱۸۰). عزیزیان در بازخوانی زندگی‌نامه‌ی قاینی، مبهم‌ترین فراز زیست‌نامه‌ی او را چگونگی مرگش دانسته و اظهار می‌دارد:

«مولفان منابع متقدم‌تر که بدون واسطه و یا با واسطه با قاینی ارتباط داشته‌اند، ضمن گزارش زندگی او به مرگ طبیعی اشاره می‌کنند. در مقابل، هفت پژوهشگر با کاربرست واژه‌ی شهادت به

۱. مدقق به معنای نکته‌سنج و باریک بین است.

قتل قاینی اشاره می‌کنند. البته، تنها چهار پژوهشگر، دیدگاه قتل به وسیله‌ی حاکم وقت منطقه و یا اهل سنت را مطرح و تحلیل می‌کنند. ارزیابی‌ها نشان می‌دهد برخلاف استدلال‌های نه چندان قوی، اقناع‌کننده و مستند آن‌ها، قاننی رابطه‌ی حسنه‌ای با حاکم وقت داشته است. به نظر می‌رسد، طرح آرای قتل ریشه در وفات قاینی در خارج از وطن و استعمال واژه‌ی شهادت در عبارتی ابهام‌آمیز به وسیله‌ی شاگردش، محمدباقر بیرجندی، دارد. تحلیل عبارت محمدباقر در پرتو زمان و آثار قاینی و مقایسه با دیگر منابع نشان می‌دهد این شاگرد قصد داشته، بر این نکته تأکید کند که استادش با وفات در راه حج به ثواب شهادت رسیده است» (همان: ۱۹۹).

ابوطالب قاینی در دوران حیات خویش دست به تألیف آثار متعددی زد که از آن جمله می‌توان به آثار ذیل اشاره کرد:

- *دره الباهره*: این کتاب درباره شناخت خدا است، که به سبکی ابتکاری و جالب نوشته شده و مطالب فلسفی و کلامی ارزشمندی دارد؛

- *ینابیع‌الولایه*: کتابی که، با براهین و استدلال‌های شیوا و سبکی نوین، مسئله‌ی ولایت را مورد بررسی قرار داده است؛

- *ماحی الضلاله و الغوایه*: این کتاب ردی است بر نوشته‌ی ملا خان، معروف به ملا شمس و مفتی شهر هرات، که تحت عنوان *شمس‌الهدایه و وقایع‌الضلاله* نگاشته و توهینی است به عقاید شیعه که به زعم ملا شمس ردی بر عقاید شیعه می‌باشد؛

- *صفوه‌المقال*: کتابی است فقهی، استدلالی و مفصل درباره‌ی وقف که مولف آن را، در تاریخ سه شنبه سوم جمادی‌الثانی ۱۲۸۲، به انجام رسانیده، و آقای محمد بن ملا عبدالمحسن خراسانی قاینی آن را، در تاریخ شنبه ۱۴ محرم ۱۲۸۷، کتابت نموده است؛

- *عمده‌المقال فی علم‌الدرايه و الرجال*: کتاب ارزشمندی است در دو فنِ درایه و رجال، که آیت‌الله شیخ محمدباقر گزاری آن را در سه جلد شرح داده است. جلد اول کتاب محمدباقر گزاری به نام *الفوائد القرویه* همراه متن کتاب *عمده‌المقال فی علم‌الدرايه و الرجال* در مجموعه‌ای به شماره‌ی ۳۴۰۷ در کتابخانه‌ی آیت‌الله مرعشی نجفی در قم موجود است.

- *الکواکب‌السبع‌السیاره*: این کتاب پیرامون هفت مسئله‌ی اصولی به شیوه‌ی استدلالی و به زبان عربی نگاشته شده است؛

- *الدروس*: فقه استدلالی و به زبان عربی است که براساس نقل شیخ آقا بزرگ تقریرات درس شیخ محسن خنفر متوفای ۱۲۷۰ق می‌باشد؛
- *اللواء لواء الغالیه فی اسرار الشهاده*: این کتاب شامل فضائل و مناقب امام حسین (ع) و چگونگی شهادت آن بزرگوار می‌باشد؛
- *رساله صلوه‌المسافر*؛
- *اعتقادات*: این کتاب را در مشهد به سال ۱۲۶۱ق به پایان برده است؛ اثریاد شده دارای ده مقام پیرامون اثبات خدا، توحید، عدل، نبوت، امامت و مسائل اعتقادی دیگری به زبان عربی می‌باشد؛
- *التعلیقہ*: این کتاب توضیحی است بر رساله‌ی «برائت و احتیاط» شیخ انصاری که به سبک زیبایی نگارش یافته است؛
- *مرآة الوحده*: پیرامون حکمت به زبان فارسی نگارش یافته و دارای هفت مرحله، یک مقدمه و یک خاتمه است؛
- *تعلیقات فارسی بر رساله علمیه محمدابراهیم کرباسی کاخکی*؛
- مکاسب (سعیدزاده، ۱۳۶۹: ۷۹-۸۹).

معرفی نسخه‌ی «وسیله‌السائلین فی احکام‌الدین»

- سعیدزاده، در کتاب خویش، «وسیله‌السائلین فی احکام‌الدین» را رساله‌ی عملیه‌ی ابوطالب قائنی دانسته که مقلدین وی براساس آن عمل می‌کرده‌اند. وی همچنین از نسخ متعددی که از این کتاب در قائن وجود داشته به شرح ذیل یاد نموده است:
- نسخه‌ی مدرسه‌ی علمیه‌ی زهان (قاین): دارای ۱۳۳ ورق به ابعاد ۱۶/۵×۲۱ که توسط ولی‌الله بن محمد شفیع در صبح یکشنبه، در جمادی‌الثانی ۱۲۹۱ق به انجام رسیده و نویسنده‌ی این نسخه اظهار داشته که پنجمین یا ششمین نسخه‌ای بوده که وی کتابت کرده است.

- دومین نسخه‌ی مدرسه‌ی علمیه‌ی زهان: بخش سوم از یک مجموعه است و از صفحه‌ی ۱۷۲ تا ۳۴۰ همین رساله می‌باشد. کاتب این نسخه غلامحسین بن ابراهیم رضوی درخش است که در ۱۳۰۱ق آن را کتابت نموده است.

- نسخه‌ی نگارنده: این نسخه، که اوراقی از آن افتاده، ۱۴۲ صفحه‌ی ۱۶ سطری به ابعاد ۱۷/۵×۱۱ است و آن را محمد بن ملا اسماعیل بیهودی، که گویا از شاگردان معظم له بوده، در ۱۲۸۳ق کتابت نموده است.

به رغم ادعای سعیدزاده که «وسیله‌السائلین فی احکام‌الدین» را رساله‌ی عملیه‌ی ابوطالب قائنی دانسته، این اثر از نظر ساختاری شباهت چندانی به رساله‌های عملیه نداشته و بیشتر در قالب اجوبه تدوین شده است.

نسخه‌ای از «وسیله‌السائلین فی احکام‌الدین» در کتابخانه‌ی ملی با شماره‌ی ۱۹۷۹۴۷۴ موجود است که نوشتار حاضر به بررسی آن اختصاص دارد. اطلاعات فهرست‌نویسی نسخه فقط به زبان اثر که فارسی است و به نام نگارنده یعنی ابوطالب قائنی اشاره کرده است. نسخه‌ی حاضر نسخه‌ای تک‌متنی^۱ است و از نظر ویژگی‌های ظاهری فاقد جلد می‌باشد. صفحه‌ی آغازین این نسخه، قبل از شروع دیباچه، حاوی یادداشت‌های شخصی نگارنده و دربردارنده‌ی مبالغی است که نویسنده به دیگران قرض داده است. این نسخه مشتمل بر ۱۵۴ صفحه است که به جز سه صفحه‌ی پایانی و صفحه‌ی آغازین و دیباچه که در بردارنده‌ی عبارات تحمیدیه و معرفی نسخه است، سایر صفحات چهارده سطری می‌باشد.

از بررسی صفحات پایانی می‌توان دریافت که نسخه فاقد انجامه و دچار افتادگی است. برخی از صفحات این نسخه حاشیه‌نویسی شده است. درحاشیه‌ی دیباچه شعری در رثای حضرت زینب (س) به چشم می‌خورد:

به شام رفتن زینب اگر کنم تقریر
بجان جمله فتد آتش از صغیر و کبیر

در برخی از حواشی صفحات این نسخه صورت‌حساب‌های شخصی نگارنده درج شده است (قائنی، بی‌تا: ۸، ۳۸).

۱. نسخه‌ی تک‌متنی به دست‌نویسی گفته می‌شود که در آن یک اثر درج شده باشد. در این جا مقصود از یک نفر این است که این اثر توسط یک نفر نوشته یا گردآوری شده و نامی بر آن نهاده شده باشد (صفری آق قلعه، ۱۳۹۰: ۷).

براساس اطلاعات مندرج در دیباچه، این اثر مشتمل بر سوالات شرعی و پاسخ آن‌هاست؛ از این رو، می‌توان «وسیله‌السائلین فی احکام‌الدین» را در زمره‌ی اجوبه‌های علما قرار داد: «بدان که این رساله ایست سؤال و جواب که چون هر یک از اولی‌الالباب و ذوی‌الابصار بمرور اهور و توالی اعصار از قری و مزارع و امصار هر وقت بمسئله از مسائل شرعیه محتاج می‌شدند از جهه آنکه برائت ذمه خود را در رجوع بمجتهد حی اعلم می‌دانستند کما هو فی الواقع کذلک مسئله محتاج الیها را استفتاء می‌نمودند» (همان: ۳).

سنت اجوبه‌نویسی از دوران امامان شیعه (ع) آغاز شد و پس از غیبت امام زمان (عج) به علمای شیعه رسیده است. عالمان شیعه از طریق اجوبه‌ها به پرسش‌های گوناگون در زمینه‌ی اعتقادی، اقتصادی، حقوقی و مسائل نوپدید (مستحدثه)، بنا به نیازهای آن روزگار، پاسخ می‌دادند؛ از این رو، اجوبه‌های عالمان شیعه مجموعه‌ای غنی و استنادپذیر در معارف دینی به شمار می‌روند. این اجوبه‌ها افزون بر اهمیت مذهبی‌شان اطلاعات ارزشمندی درباره‌ی تاریخ اجتماعی نیز دارند. از جمله دلائل اهمیت اجوبه‌ها، از بعد تاریخ اجتماعی، مضامین آن‌هاست که در بردارنده‌ی تعاملات قشرهای گوناگون جامعه با یکدیگر و بازتاب نیازهای فکری، حقوقی و اقتصادی آحاد جامعه است (علیزاده بیرجندی، عباسلو و الهی زاده، ۱۳۹۲: ۱۷۵).

از محتوای دیباچه به‌ویژه کاربرد و صفات متعدد در شأن علمی ابوطالب قائنی می‌توان دریافت که این اثر توسط یکی از شاگردانش جمع‌آوری و تبویب و کتابت شده است (قائنی، بی‌تا: ۴-۳). در راستای نکاتی که در سطور بالا بدان اشاره شد، عبارات ذیل شاهده‌ی بر مدعای فوق و مبین روش این رساله است:

«... سرکار شریعتمدار آقا سید ابوطالب آلام‌الله ظلله‌العالی ... جناب شامخ الالقاب استفتائات ناس را جواب می‌نوشته‌اند و بصاحبان آن‌ها می‌داده‌اند و چون ابتلای مردمان بتکالیف مختلفه بوده است هر کس بمطلب سوال می‌کرده است جواب بر طبق سوال نوشته می‌شده است. لهذا چون ضبط مسائل بر نهج سوالات بوده در حین ثبت کردن مختلف نوشته شده بود و چون اختلاط مسائل به یکدیگر باعث مشقه سائلین و طالبین بوده در وقت رجوع بآنها لهذا حسب‌الحکم سرکار

شریعتمدار مولای‌الاعظم و استادی‌الافخم مسائل متفرقه را جمع نموده، مبوب^۱ نمودم و مسائل هر بابی را در همان باب ذکر کردم» (قائنی، بی تا: ۵).

نام ابواب «وسيله‌السائلین فی احکام‌الدین» به قرار ذیل است:

باب اول در اجتهاد و تقلید؛ باب دوم در احکام نماز (همان: ۴)؛ باب سیم در احکام زکوه (همان: ۷۴). سایر مباحث این رساله، از جمله احکام وقف (همان: ۹۱)، بیع و معاملات (همان: ۹۸)، نکاح و طلاق (همان: ۱۰۸) و قصاص (همان: ۱۴۵)، بدون اینکه باب خاصی به آنها اختصاص پیدا کند، در این رساله جای گرفته‌اند. در این اثر ابوطالب قائنی در مواردی ملاک تشخیص را عرف و صدق عرفی^۲ قرار داده است. برای نمونه در پاسخ به سوال معیار تشخیص سفر معصیت می‌نویسد:

«مناطق در معیار سفر معصیه، عرف است و صدق عرفی متحقق می‌شود باینکه غایه آن معصیه باشد مثل سفر از جهت اضرار مسلمانان و ایدای شان ...» (قائنی، بی تا: ۶۶-۶۷).

«وسيله‌السائلین فی احکام‌الدین»، همانند سایر اجوبه‌های علمای این خطه، مشتمل بر سوالات شرعی، حقوقی، قضایی، اقتصادی و اجتماعی و پاسخ‌هایی است که قائنی به این پرسش‌ها داده است. علاوه بر اهمیت اجوبه‌ها به عنوان میراث فرهنگ دینی، این آثار در بردارنده‌ی اطلاعات تاریخی - اجتماعی در خور توجهی هستند (علیزاده بیرجندی، عباسلو و الهی زاده، ۱۳۹۹: ۲۹). مضامین سوالاتی را که در «وسيله‌السائلین فی احکام‌الدین» از ابوطالب قائنی پرسیده شده، می‌توان در چند دسته به شرح ذیل طبقه‌بندی نمود:

- مضامین اعتقادی و احکام شرعی شامل نماز (قائنی، بی تا: ۴۰)، روزه، غسل، طهارت، حلال و حرام، تقلید؛ در ادامه به دو نمونه اشاره می‌شود:

«س کوشت و پیه متنجس پاک میشود باب قلیل یا نه ج بلی پاک میشود و هم چنین فرقی نیست بین اب قلیل و کثیر و فرقی نیست بین اینکه نجاسته در آن نفوذ نموده باشد یا نه ...» (همان: ۱۷).

۱. مبوب. [م ب و و] (ع ص) مَبُوبَةٌ. باب کرده شده. (ناظم‌الاطباء). (تبویب شده: باب شده. باب کرده. (یادداشت به خط مرحوم دهخدا). و رجوع به ماده بعد شود.

۲. در مورد تکیه بر عرف در علم اصول، شیخ مرتضی انصاری از بانیان این شیوه در استنباط احکام است. وی به عرف به عنوان یک منبع احتمالی احکام تأکید داشت (الگار، ۱۳۶۹: ۲۵۱).

«س حکم ضحک در نماز را بیان فرمایند چ تبسم مبطل نماز نیست و اما قهقهه نماز را باطل میکند اگر بر مجه تعمد باشد و اگر بر وجه سهو باشد مفسد نیست...» (همان: ۵۳).

- مضامین اقتصادی شامل معاملات و مسائل ملکی (همان: ۹۸)، وقفیات (همان: ۹۱)، خمس و زکات (همان: ۷۴)، خیارات، احکام بیع (همان: ۷۸-۹۹)؛ برای مثال در سوالی در باب خمس و زکات آمده است:

«س قول مدعی فقر در زکوه و خمس مسموع است یا نه ج اقوی سماع است و لکن احتیاط امری است مرغوب» (همان: ۷۴).

«دین فقیری که مرده است چه پدر باشد و چه غیر آن می‌شود از باب زکوه داد یا نه ج بلی جایز است بالاجماع» (همان: ۷۵).

- مضامین حقوقی - اجتماعی شامل وراثت و ارث (همان: ۱۳۴-۱۳۲)، مجازات، احکام قصاص (همان: ۴۵)، احکام نکاح و طلاق (همان: ۱۰۸).

نکته‌ی جالب اینکه در این رساله، تناسب سوالات با ویژگی‌های اقلیمی و پیوند آن‌ها با سیاق معیشتی و ویژگی‌های اقلیمی این خطه است. برای نمونه برخی از سوالات به طهارت و پاکی ظروفي که در آن‌ها شیره‌ی انگور پخت می‌شده، اختصاص دارد. دغدغه‌مندی اهالی قاینات در مورد طهارت و پاکی و حلال بودن کسب و کار آن‌ها در سوالات ذیل بازتاب پیدا کرده است:

«الات و ادوات شیرپزی و مزاول^۱ و عامل و شبه این دو به تبعیه پاک می‌شود یا نه، ج: بلی پاک می‌شود. س: عصیر^۲ از غیر انگور و خرما و فواکه^۳ و شمار و بقول و حبوب^۴ و غیر آن‌ها بعد از غلیان و اشتداد^۵ مثل عصیر عنبی^۶ است یا نه ج: خلاف در حلیه و طهارت نیست اگر مسکر

۱. [م و] اشتغال ورزیدن در کاری و رنج کشیدن در آن (دهخدا، ذیل مزاول).

۲. آنچه که به فشردن بیرون آید از آب و مایع و نحو آن. شیره انگور و جز آن (دهخدا، ذیل مزاول).

۳. اجناس میوه‌ها (ج فاکهه) (دهخدا، ذیل واژه).

۴. دانه‌های نبات. دانه‌ها مثل گندم (دهخدا، ذیل واژه).

۵. سختی در هر چیز، سخت و قوی و استوار شدن (دهخدا، ذیل واژه).

۶. منسوب به عنب که میوه و انگور فروش را می‌رساند (دهخدا، ذیل واژه).

نباشند و مثل اشیاء مذکور است ربوبات مثل رب سیب و انار و غیر اینها» (قائنی، بی تا: ۱۲ - ۱۳).

در منطقه‌ی قاینات، برخی از مردم در کنار کشاورزی به دامداری و پرورش احشام نیز اشتغال دارند. پاره‌ای از سوالات در «وسیله‌السائلین فی احکام‌الدین»، با دامداری و مسائل مربوط به آن پیوند دارد. در ذیل به برخی از آن‌ها اشاره شده است:

«س^۱ بول کوسفند و کاو [گوسفند و گاو] و مثل این دو اگر [اگر] داخل شیر شود بحیثیتی که مستهلک شود حلال است انچیز یا حرام ج^۲ حلال است و احوط^۳ اجتناب است» (قائنی، بی تا: ۱۳).

«س بچه که در شکم حیوانات است بذبح مادر حلال است یا نه ج اگر تام‌الخلقه باشد و مو و کرک بر آن ظاهر شده باشد ولوج [دمیده شدن] روح در آن نشده باشد حلال است و در صوره ولوج روح خلاف است ...» (همان: ۱۲۶).

۱. س: مخفف سوال.

۲. ج: مخفف جواب.

۳. باحتیاط‌تر، باحتیاط نزدیک‌تر (دهخدا، ذیل واژه).

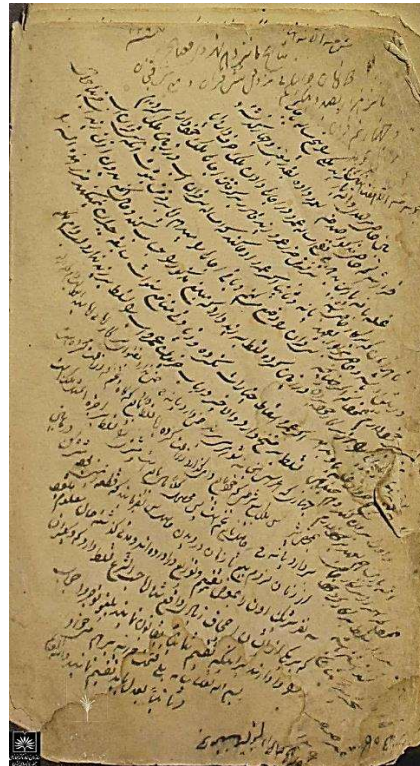
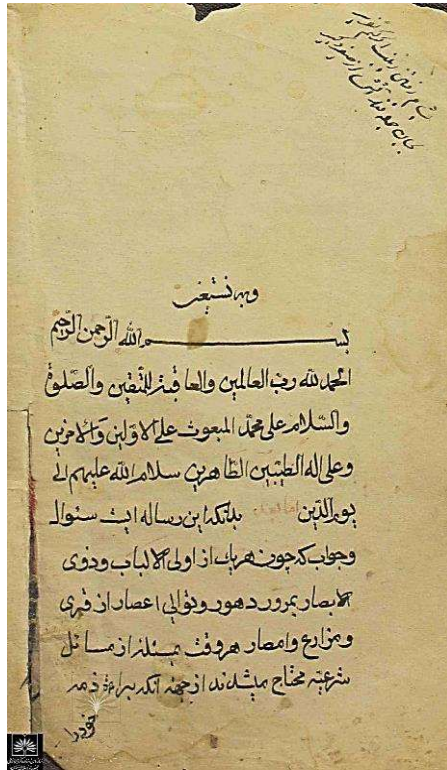
نتیجه

«وسیله‌السائلین فی احکام‌الدین» اجوبه‌ای است که ابوطالب قائنی مجتهد قرن سیزدهم هجری قمری در پاسخ به سوالات مقلدین خویش تدوین نموده است. نسخه‌های متعددی از این کتاب در کتابخانه‌ی ملی، مدرسه‌ی علمیه زهان (از توابع قاین) و در دست برخی از افراد موجود است. نسخه‌ی مورد بررسی در پژوهش حاضر به شماره‌ی ۱۹۷۹۴۷۴ در کتابخانه‌ی ملی موجود است و از محتوای دیباچه‌ی آن چنین برمی‌آید که نسخه موجود توسط یکی از شاگردان قائنی جمع‌آوری و کتابت شده است.

ساختار «وسیله‌السائلین فی احکام‌الدین» همانند سایر اجوبه‌های علما است و دربردارنده‌ی پاره‌ای سوالات شرعی و پاسخ به آن‌ها می‌باشد. مهم‌ترین موضوعات مطرح‌شده در این اجوبه مباحث اعتقادی، احکام شرعی، وقفیات، امور حقوقی و اجتماعی و اقتصادی است. از بررسی مضامین و محتوای سوالات طرح‌شده در این اجوبه می‌توان به دغدغه‌های اهالی قاینات، باورهای اعتقادی، سیاق معیشتی و سایر ویژگی‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی منطقه‌ی قاینات در سده‌ی سیزدهم هجری قمری پی برد. از منظر کارکردی اهمیت این اجوبه را در موارد ذیل خلاصه می‌شود:

- آشنایی با تاریخ محلی و ویژگی‌های فرهنگی - اجتماعی خطه‌ی قاینات و سبک زندگی مردم آن؛
- شناخت شأن علمی ابوطالب قائنی؛
- حفظ و اشاعه‌ی میراث مکتوب شیعی.

صفحات آغاز و پایان نسخه

(نسخه خطی «وسیله السائلین فی احکام الدین»، شماره ۱۹۷۴۹۷۷، سازمان اسناد و کتابخانه ملی

ایران)

تعارض منافع: هیچ گونه تعارض منافع در این پژوهش وجود ندارد.

منابع

- آیتی، محمدحسین (۱۳۲۷). بهارستان، در تاریخ و تراجم رجال قاینات و قهستان. تهران: شرکت سهامی چاپ.
- اصفهانی، ابوالحسن (۱۳۴۵ق). «ذخیره العباد لیوم المعاد در سوال و جواب عامه البلوی»، نسخه چاپ سنگی به شماره ۱۵۹۴۱ در کتابخانه آستان قدس رضوی، نجف: مطبوعه مرتضویه.
- اصیلی، سوسن (۱۳۸۹). برنامه حافظه جهانی و نقش آن در حفظ میراث مستند. تحقیقات کتابداری و اطلاع رسانی دانشگاهی، ۴۴(۲)، ۱۴۳-۱۵۹.
- الگار، حامد (۱۳۶۹). دین و دولت در ایران (ترجمه دکتر ابوالقاسم سری). تهران: انتشارات توس.
- جلیلی، حمیده، و غوث، کمال (۱۳۹۹). تحقیقی بر شناسایی حاکمیت‌های شرع در قهستان خراسان جنوبی فعلی) از سال ۱۲۸۴ قمری تا ۱۳۶۶ قمری. نشریه دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی، ۳(۲۶)، ۱۶-۵۳؛
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا. تهران: دانشگاه تهران.
- سعیدزاده، محسن (۱۳۶۹). بزرگان قائن. ج ۱. قم: انتشارات اهل بیت.
- شرابیانی، محمد بن فضلعلی (۱۳۲۱ ق). «رساله سوال و جواب»، نسخه چاپ سنگی به شماره ۱۷۴۷۲، کتابخانه آستان قدس رضوی، بی‌جا: بی‌نا.
- شریعت اصفهانی، فتح الله بن محمد جواد (۱۳۳۹ ق). «نسخه خطی سوال و جواب مسمی بالوسیله»، نسخه چاپ سنگی به شماره ۳۶۷۶۷ کتابخانه آستان قدس رضوی، بی‌جا: بی‌نا.
- صادق زاده وایقانی، علی؛ نجف قلی نژاد، اعظم (۱۳۹۰). نقش نسخه های خطی در گفتگوی تمدن‌ها با محوریت برنامه حافظه جهانی. کتابداری و اطلاع رسانی، ۱۴ (۲) -۸؛
- صفری آق قلعه، علی (۱۳۹۰). نسخه شناخت: پژوهش نامه نسخه شناسی نسخ خطی فارسی. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- عزیزیان، مریم (۱۳۹۸). بازخوانی زیست نامه سید ابوطالب قائنی: قتل یا وفات؟. نشریه تاریخ اسلام، شماره ۸۰. ۱۷۳-۲۰۲؛

عباسلو، سمیرا (۱۳۹۲). جایگاه اجوبه‌های علمای قائنات در تدوین تاریخ اجتماعی منطقه (عصر قاجار) (پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ ایران اسلامی). دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.

علیزاده بیرجندی، زهرا، عباسلو، سمیرا، و الهی زاده، محمدحسن (۱۳۹۲). جایگاه اجوبه‌های علمای بیرجند در مطالعات تاریخ محلی. فصلنامه مطالعات فرهنگی - اجتماعی خراسان، ۴(۷)، ۲۹-۵۲.

_____ (۱۳۹۲). کارکرد اجوبه‌های علمای شیعی در مطالعات تاریخ اجتماعی

ایران. پژوهش‌نامه تاریخ اسلام، ۳(۱۱)، ۷۵-۱۰۲؛

فاضل قاینی نجفی، علی (۱۳۸۶). ستارگان فروزان در شناخت علمای قاینات و قهستان. قم: انتشارات آل فاضل.

قاینی، ابوطالب (بی تا). «وسیله السائلین فی احکام الدین»، نسخه خطی شماره 1979474 در سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

مدرس، محمدعلی (۱۳۶۹). ریحانه الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه و اللقب. ج ۱. تهران: خیام.